

32. Regulation (EC) of the European Parliament and of the Council on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II) No 864/2007 of 11 July 2007 // Official Journal of the European Union. – 2007. – Vol. 50. – Pp. 40.

33. Huber P. Rome II Regulation: Pocket Commentary / P. Huber. – Munich : Sellier European Law Publishers, 2011. – 488 p.

34. Крисань Т.Є. Збитки як категорія цивільного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Т.Є. Крисань ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса, 2008. – 19 с.

35. Polinsky M. Encyclopedia of Law and Economics : Vol. II. Punitive Damages / M. Polinsky, S. Shavell. – Northampton : Edward Elgar, 2000. – Pp. 764–781.

РЯБЧЕНКО Ю. Ю.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільного права

та процесу

(Університет державної фіскальної
служби України)

УДК 347.921

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЯК ОСНОВОПОЛОЖНОГО ПРИНЦИПУ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА І СПІВВІДНОШЕННЯ ЙОГО З ПРИНЦИПОМ ЗАКОННОСТІ

Стаття присвячена визначенню відправної наукової концепції «розуміння верховенства права» у цивільному судочинстві з метою подальшого розкриття співвідношення вказаного принципу з принципом законності під час здійснення правосуддя в цивільних справах.

Ключові слова: *верховенство права, законність, правосуддя, судочинство, суд, цивільний процес.*

Статья посвящена определению отправной научной концепции «понимание верховенства права» в гражданском судопроизводстве с целью дальнейшего раскрытия соотношения указанного принципа с принципом законности при осуществлении правосудия по гражданским делам.

Ключевые слова: *верховенство права, законность, правосудие, судопроизводство, суд, гражданский процесс.*

The article is devoted to definition of a starting scientific concept of understanding of the rule of law in civil proceedings for the purpose of further disclosure of the correlation of this principle with the principle of legality when administering justice in civil cases.

Key words: *rule of law, legality, justice, litigation, court, civil process.*

Вступ. Відповідно до абз. 1 п. 2 Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр., затвердженої Указом Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015 (далі – Стратегія реформування судоустрою, судочинства та

суміжних правових інститутів) [1], вимоги та зміст принципу верховенства права визнано спрямовуючим чинником щодо реформування системи судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів. Попри відсутність прямого законодавчого закріплення цього принципу у Цивільному процесуальному кодексі України від 18.03.2004 р. № 1618-IV [2], подібно до того, як це здійснено у Кодексі адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV [3], в юридичній літературі вже є усталеною наукова позиція з приводу основоположного характеру цього принципу як щодо безпосередньо застосування цивільного процесуального законодавства, так і щодо формування відповідних інститутів цивільного судочинства. Водночас, основні доктринальні положення щодо значення та реалізації принципу верховенства права у цивільному судочинстві деякою мірою перебувають у стані формування. Можна говорити про відсутність єдиної позиції щодо: застосування конкретних наукових концепцій верховенства права у цивільному судочинстві; визначення елементів (вимог) принципу верховенства права у цій сфері, хоча формування єдиного підходу з цих питань завершується. Ще менш дослідженими є питання співвідношення принципу верховенства права з іншими принципами цивільного судочинства, зокрема принципом законності.

Слід вказати, в першу чергу, на монографічні дослідження, присвячені визначенню вимог та елементів принципу верховенства права у цивільному судочинстві [4–6]. Варто визнати вагомим узагальнення практики Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), здійснене Т.І. Фулей [7]. На окремих засадах та елементах принципу верховенства права було наголошено в рамках дослідження інших суміжних категорій цивільного судочинства: права людини, міжнародні стандарти цивільного судочинства [8].

Постановка завдання. Метою статті є визначення відправної наукової концепції «розуміння верховенства права» у цивільному судочинстві для подальшого розкриття співвідношення вказаного принципу із принципом законності при здійсненні правосуддя.

Результати дослідження. Ґрунтовний аналіз існуючих наукових позицій стосовно сутності та елементів принципу верховенства права, зокрема й у сфері цивільного судочинства, здійснений О.С. Ткачуком у контексті дослідження реалізації судової влади в цивільному судочинстві [4, с. 290–328]. Вчений визначає такі підходи до розуміння принципу верховенства права: формальний, субстантивний (матеріальний), інтегрований [4, с. 293]. Виділяють дві групи наукових підходів щодо верховенства права як принципу цивільного судочинства: вибіркового (О.В. Колісник, С.О. Якимчук, Г.П. Тимченко) та суцільного (Т.А. Цувіна). Окремо аналізується науковий підхід, що презентований О.В. Демяною [4, с. 325–328].

О.С. Ткачук визначає принцип верховенства права як стандарт судового правозастосування та як чинник ефективності цивільного судочинства, беручи за основу підхід Т.А. Цувіної, що розглядає право на справедливий суд у розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. № ETS № 005 (далі – ЄКПЛ) як транспозицію принципу верховенства права у вітчизняне судочинство [4, с. 325–326; 5, с. 279]. Т.А. Цувіна визначає статичні та динамічні елементи права на справедливий суд. Статичними елементами (тими, які відображають специфіку суду та судової влади) визнаються: доступ до суду, незалежний та неупереджений суд, встановлений законом. Динамічними елементами (вимоги до процедури розгляду справ у порядку цивільного судочинства) визнаються: змагальність, рівноправ'я сторін, публічність (гласність), розумний строк судового розгляду, вмотивованість і здійсненість рішень суду. Дослідниця стоїть на позиції доцільності поширення сфери застосування права на справедливий суд, а також на інші види проваджень у суді першої інстанції (наказне та окреме) і на такі процедури, як добровільний арбітраж, третейський розгляд [5, с. 279–280].

Характеризуючи принцип верховенства права як стандарт судового правозастосування, О.С. Ткачук бере за основу субстантивний підхід щодо розуміння принципу верховенства права. Відповідно до цього підходу, визначаються формальна та матеріальна (органічна) сторони принципу верховенства права. Формальна сторона відображає зовнішньо виражені вимоги принципу верховенства права: існування системи права у конкретному суспільстві; чіткість, ясність, несуперечливість норм права тощо. Матеріальна сторона пов'язується з такими ви-

могами, як відповідність стандартам основоположних прав і свобод людини й громадянина, основним положенням та стандартам природного права [4, с. 299, 329; 9, с. 163–177].

Вказані наукові позиції характеризуються позитивними і негативними рисами. До позитивних рис належать, передусім, ґрунтовний аналіз попередніх наукових здобутків і, зокрема, практики застосування п. 1 ст. 6 Європейської Конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ) ЄСПЛ. Водночас, спірним вбачається визначення Т.А. Цувіною права на суд еквівалентом або транспозицією принципу верховенства права у сфері здійснення правосуддя у цивільних справах [5, с. 279], адже визначені вченою елементи права на суд відображають лише формальний аспект принципу верховенства права. Крім того, вказана позиція значною мірою нагадує визначений О.С. Ткачуком вибірковий підхід, проявом якого є збіг більшості визначених елементів з усталеними в юридичній літературі принципами цивільного процесу (змагальність, рівноправ'я, публічність (гласність) тощо). Окремі ж вимоги до процесуальної форми судочинства, а також судового правозастосування, що визначаються за наслідками аналізу практики ЄСПЛ, не знайшли відображення у вказаних елементах (наприклад, принципи рівності, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень, обов'язковість судових рішень тощо) [7, с. 24, 37–40, 42]. Певною вадою позиції О.С. Ткачука можна визначити сприйняття позиції Т.А. Цувіної попри вказані недоліки. Так, вчений визначає субстантивним елементом принципу верховенства права у цивільному судочинстві визнання пріоритетності прав людини, а формальними – законність (правовість законів), правова визначеність, пропорційність, право на справедливий судовий розгляд [4, с. 329]. З іншого боку, позитивними сторонами обох вказаних підходів є: демонстрування спільного підходу до проблематики верховенства права як принципу цивільного судочинства, визначення наукового підходу щодо з'ясування його сутності та елементів.

Не викликає сумнівів необхідність взяття за основу для визначення сутності, змісту, елементів принципу верховенства права у цивільному судочинстві саме субстантивного підходу до розуміння принципу верховенства права, із визначенням пріоритетності прав людини субстантивним елементом принципу верховенства права [4, с. 329]. Щодо ж остаточного визначення елементів, що становлять формальну сторону принципу верховенства, а також їхнього співвідношення, вказане варто визнати перспективним предметом подальших наукових досліджень, що не заважає вирішувати питання, визначені як завдання цієї статті.

Наведений вище науковий підхід щодо визначення формальної та сутнісної сторін принципу верховенства права, зокрема й у цивільному судочинстві, дозволяє вирішити питання щодо співвідношення вказаного принципу із принципом законності у правозастосовній діяльності суду.

У вітчизняній доктрині теорії права принцип законності пов'язується, передусім, із вимогою щодо належної реалізації норм закону усіма суб'єктами права, зокрема неприпустимості протиставлення законності і доцільності. До того ж, принцип законності передбачає вимоги, що стосуються якості законодавства: вища юридична сила закону, обов'язковість його виконання, однаковість вимог закону до всіх суб'єктів права, невідворотність покарання за порушення закону [10, с. 337]. У доктрині цивільного судочинства усталеною є позиція щодо визнання принципу законності, що передбачає вимогу належної реалізації норм права судом та іншими учасниками процесу. Специфічними рисами принципу законності в цивільному судочинстві можна вважати: різні засади належної реалізації норм права залежно від статусу учасника процесу: суд, особа, яка бере участь у справі, інші учасники цивільного процесу; добросовісність як визначальна вимога здійснення своїх процесуальних прав особами, які беруть участь у справі; застосування заходів процесуального примусу у зв'язку з невиконанням учасниками цивільного процесу своїх процесуальних обов'язків [11, с. 181]. Отже, можливо казати про наслідування доктриною цивільного процесу загальноправового підходу щодо розуміння принципу законності, з окремими особливостями, що зумовлені специфічним призначенням процесуальних інститутів.

Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV [12], суди застосовують

під час розгляду справ ЄКПЛ та практику ЄСПЛ як джерело права. У абз. 1 п. 2 Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів визначено необхідність впровадження до вітчизняного судочинства європейських цінностей та стандартів захисту прав людини. Актуальним постає врахування практики ЄСПЛ у розумінні принципу законності при визначенні наукового підходу щодо співвідношення його з принципом верховенства права у вітчизняному цивільному судочинстві.

Результати аналізу практики ЄСПЛ, проведеного О.С. Ткачуком, показують, що ЄСПЛ пов'язує принцип законності не тільки з відповідністю рішень, дій (бездіяльності) нормам права, що є основою для вітчизняної правової доктрини (формальний аспект). Встановлюються вимоги до самого законодавства певної країни, зокрема такі, як універсальність та визначеність [4, с. 312]. О.С. Ткачук посилається також на доповідь Венеціанської комісії, схваленої 25-26 березня 2011 р., відповідно до якої можна визначити такі риси законності: універсальність (вимоги законності поширюються на всіх суб'єктів права); відсутність відповідальності без відповідних правових приписів, водночас за порушення закону має наставати відповідальність; забезпеченість практикою здійснення приписів законів [4, с. 312; 13]. Вказані вимоги визначаються О.С. Ткачуком як змістовний аспект законності [4, с. 313, 315, 317]. Дослідник відзначає також рішення ЄСПЛ від 24.04.1990 р. № 11801/85 у справі «Крюслен проти Франції» [14], відповідно до якого закон не має суперечити принципу верховенства права [4, с. 315]. Такі положення, хоча й стосовно адміністративного судочинства, можна визначити за результатами аналізу практики ЄСПЛ, здійсненого Т.І. Фулей [7, с. 14–24].

О.С. Ткачук вказує на істотні відмінності в розумінні принципу законності у вітчизняній доктрині, у практиці ЄСПЛ, а також у зарубіжній доктрині [4, с. 313]. Хоча вчений не уточнює безпосередньо, в чому саме полягають ці відмінності, але можна виділити додаткові вимоги щодо якості законів: визначеність, забезпеченість практикою здійснення приписів законів [4, с. 312–313]. Відповідно до п.п. 44, 46–51 наведеної вище доповіді Венеціанської комісії, юридична визначеність пов'язується з такими вимогами, як: доступність тексту закону; логічна послідовність та передбачуваність його застосування; чіткість та точність норм закону, спрямованість їх на забезпечення передбачуваності ситуації, що є об'єктом регулювання; дотримання принципу остаточності судового рішення (*res judicata*); дотримання державою взятих на себе зобов'язань (поняття «законних очікувань»); небажаність існування суперечливих судових рішень; забезпечення застосування закону на практиці [13]. Дійсно, у вітчизняній правовій доктрині немає усталеної позиції щодо виділення зазначених вимог як змісту принципу законності. Водночас не викликає сумнівів їхнє реальне застосування у вітчизняному правотворенні та правореалізації, а також актуальність їх з позиції принципу верховенства права. Можна стверджувати, що врахування практики ЄСПЛ поглиблює розуміння вимог законності, а також звертає увагу на ключові проблеми в реалізації верховенства права.

Стосовно цивільного судочинства принцип законності за своїм змістом охоплюється принципом верховенства права та має розглядатись як його елемент. Втім, наведене має сприйматись з огляду на відмінність цінностей, що втілюються у змісті принципів верховенства права та законності.

Висновок. Варто приєднатись до позиції О.С. Ткачука щодо сприйняття принципу верховенства права у цивільному судочинстві з позиції субстанціонального підходу, що передбачає визначення його сутнісної та формальної сторін. Співвідношення принципів верховенства права та законності характеризується поєднанням: а) сприйняття принципу законності як складової принципу верховенства права у частині вимоги щодо правового змісту законів; б) наявності самостійного об'єкту вимог принципу законності порівняно з принципом верховенства права, що зумовлено різним змістом цих принципів. Вимоги, що виділяються, відповідно до практики ЄСПЛ, у складі принципу законності, в судовому правозастосуванні мають доповнювати відповідні вимоги, що виділяються щодо цього принципу у вітчизняній доктрині. Перспективними напрямками подальших досліджень є визначення елементів принципу верховенства права у цивільному судочинстві, а також розвиток

існуючих у доктрині цивільного положень щодо змісту принципу законності з урахуванням розуміння цього принципу ЄСПЛ.

Список використаних джерел:

1. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр.: Указ Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 41. – Ст. 1267.
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV: за станом на 20.09.2016 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 16. – Ст. 1088 (зі змінами).
3. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV: за станом на 03.11.2016 р. // Офіційний вісник України. – 2005. – № 32. – Ст. 1918.
4. Ткачук О.С. Проблеми реалізації судової влади в цивільному судочинстві: [монографія] / О.С. Ткачук О.С. – Х.: Право, 2016. – 600 с.
5. Цувіна Т.А. Право на суд у цивільному судочинстві: [монографія] / Т.А. Цувіна. – Х.: «Слово», 2015. – 281 с.
6. Демьянова Е.В. Верховенство права в гражданском судопроизводстве: функциональные аспекты содержания // «Legea si Viata» – 2014. – № 12/2. – С. 32–35.
7. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві: Науково-методичний посібник для суддів / Фулей Т.І. – К., 2015. – 128 с.
8. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : [монографія] / [В.В. Комаров [та ін.]; ред. В.В. Комаров. – Х.: Право, 2016. – 848 с.
9. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) / С.П. Погребняк. – Х.: Право, 2008. – 240 с.
10. Теорія держави і права: підручник / [О.В. Петришин [та ін.]; ред. О.В. Петришин. – Х.: Право, 2015. – 368 с.
11. Курс цивільного процесу: підручник / [Комаров В.В. [та ін.]; ред. В.В. Комаров. – Х.: Право, 2011. – 1352 с.
12. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV: за станом на 16.10.2012 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 12. – Ст. 792 (із змінами).
13. Верховенство права (доповідь, схвалена Венеційською комісією на 86-му пленарному засіданні 25–26.03.2011 р.) // Офіційний сайт «Council of Europe» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr).
14. Крюслен проти Франції: рішення Європейського суду з прав людини від 24.04.1990 р. № 11801/85 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["\"CASE OF KRUSLIN v. FRANCE – \[Russian Translation\]\""\],"documentcollectionid2":\["\"GRANDCHAMBER\", \"CHAMBER\""\]](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{).

